

Yirminci Asır Bidayetine Kadar İran Petrolünün Tarihi. (*)

İran petrolünün tarihi pek eski zamanlardan baslar. Fakat bu tarih, safhaları muntazam bir şekilde teselsül eden muntazam bir tarih olmaktan uzaktır. Vakıaların kifa-yetsizliğinden dolayı, asırları kucaklıyan bazı safhaların aydınltılması için faraziyelere istinat edilmektedir. Hattâ bazan elde hiç bir vak'a mevcut olmadığından doğrudan doğruya tahmin üzerine iş görmek zarure-tinde bulunmaktadır.

1. — Bitüm, mayı petrol ve petrol gazı

Sus'ta yapılan arkeolojik araştırmalar; Sümer devrinde, yani 5-6 bin sene kadar evvel burada bitümün kullanıldığı ve bu-nun Mezopotamya'da ve bilhassa Ur'da ol-duğu gibi yalnız iltisak maddesi olarak de-ğil aletlerin saplarına raptı ve mücevheratın çerçevelerine tesbiti için de istimal edildiği-ni göstermektedir. Aynı devirde daha son-raları bitüm ince san'at işlerinde mad-dei iptidaiye olarak topraktan eşyaları su sızdırmaz hale ifrağ etmek için sır şeklinde, deniz ve nehir nakil vasıtasını katranlamak için kullanılmıştır.

İnce san'at eserlerine gelince, Sus'ta yapılmış olan hafriyattan alınan neticelerden bahseden Dr. Contenan bu hususta şöyle demektedir:

«Aynı tarihlere doğru Mısırdaki üzerine he-diye tepsisi konulan kaideye benzeyen sert-leştirilmiş bitüm kitlelerinin keza bu şekilde

kaide vazifesi görmüş olmaları muhtemel-dir.

Bu kitleler natüralist motifli röliye-fler taşımaktadır. San'atkâr, kartalı, boğayı ve yaba-ni tekeyi tabîî şekilleri ile resmetmektedir; bu heykeltraşlık kabalığına rağmen verdiği kuvvet intibai ile şayanı dikkattir. Bu blok-lardan biri bizlere Sümer eserlerinde sık rast-lanan bir mevzuu, şikârlarını çarpıp al-tına alan kanatları açık bir kartalı göster-mektedir; buradaki şikârlar küçük kuşlar-dan ibarettir...

iptidâî devirden sonra Samiler Sümer memleketini ele geçirmişler ve Agade sülâlesini tesis etmişlerdir. Sus'ta, Agade sülâlesi stilinde âbidelere tesadüf ediyoruz. Bu âbidelerden biri, mezkâr sülâlenin sonuna, yani milâddan 2600 sene evvele izafe e-dilebilecek olan çanak şeklinde bir bitüm bloku olup stilleştirilmiş bizon şekilleri taşı-maktadır.

Mr. de Mecguenem tarafından da bitüm-den bir kap bulunmuştur; bu kabın kulpu bir yabanî teke başıdır; hayvanın gözlerine de-niz kabukları oturtulmuş ve göz bebeği yeri-ne de bitüm konulmuştur; kabın etrafına hakkedilmiş olan vücut ve çanağın alt tara-fına tesadüf eden ayaklar pek güzel bir de-korasyon motifi teşkil eylemektedir. Bu çan-ak şüphesiz, Sümer devrinin yüksek de-virlerinden birini ve belki de en yüksekini teşkil eden üçüncü Ur sülâlesi ile muasırdır.

Prof. Herzfeld'in tesbit ettiği olduğu veç-

[*] «La Revue Petrolifere» 4-11-1938 sayısından.

hile Ahimenîler ve Sasanîler devirlerinde bitüm iltisak maddesi olarak kullanılmamıştır. Ahimenîler devrinde duvarlar birbirlerine demir çengellerle tutturulan yontma taşlarla yapılıyordu. Sasaniler ise inşa ettikleri binalarda, herhangi bir bitüm eseri ihtiva etmeyen pek iyi bir harç kullanıyorlardı.

Kayyaniler devri harabeleri ise, içinde bitüm bulunan son derece yapıştırıcı bir harçla birbirine tutturulmuş olan muazzam pişmiş tuğla kitleleri ile teşhis edilebilir. Esasen, bugünkü köye ismini vermiş olan Bandidir (bitüm bendi), suların nüfuzuna mâni olmak üzere bitümle örtülmüştür. Bu barajın Sasaniler devrinde inşa edilmiş olduğu zannedilmektedir. Gerek bunda kullanılmış olan ve gerek Ahimenî harabelerinin harcındaki bitüm ileride bahsedeceğimiz Mescidi Süleyman sızıntılarından istihsal edilmiştir.

Arkeologlar, sulp bir madde olan bitüm hakkındaki bu vak'aları tesbit edememişler ise de bu devirde mayî petrolün istismar ve istimal edildiğini isbata muvaffak olamamışlardır. Arkeolojik vesikalar olmadığı zaman lisanîyat ve filolojiye müracaat mecburiyetinde kalınmakta ve hatta bazan yüzlerce sene atlanmaktadır. Fakat bu şekilde hareket edildiği zaman oldukça mühim bir güçlkle, petrol kelimesinin etimolojisi meselesi ile karşılaşırız. Bütün dünyada muhtelif şekillerde kullanılmakta olan bu kelimenin menşei şarkîdir; fakat bu menşei İranî midir, yoksa Samî midir? Profesör Herzfeld ve profesör Bailey'e göre eski İran lisanındaki «nab» fiil kökünden gelen ve «rutubetli madde» mânasında olan «nafta» kelimesi nihayet petrol anlamında kullanılmış ve Medya lisanı ile bir addedilen Avesta lisanında «nafta» şeklini almıştır. Bilâhara «nafta» kelimesi Geldaniler, Araplar ve İbraniler tarafından alınmış, Yunanlılar tarafından da bu şekilde kabul edilmiştir.

Diğer taraftan, «Ecole des Hautes Etu-

des» mektebi direktörü Mr. Dhorme bu faraziyei reddederek şunu söylemektedir:

Suların oğlunun ismi şüphesiz Apam - Napat'tır; fakat Napat kelimesini Neptün ile mukayese etmek icab etse de itiraf etmek lâzımdır ki bu su ilâhının petrol ile bir hususî münasebeti yoktur. Nab (rutubetli madde) köküne gelince, bu kelime de petrol herhangi bir hususiyetine delâlet etmemektedir. Buna mukabil Akatlılar, «şamam iddi» (asfalt yağı) ismini de verdikleri bir maddeye delâlet etmek üzere «napatu» (alev almak) fiilinden petrol kelimesini yaratmışlar ve bu maddeyi ismi ile birlikte kendilerinden sonraya intikal ettirmişlerdir. Asuri ve Bâbil dillerinde mevzu bahis kelimeye ait bir kök mevcut olduğundan, ve diğer taraftan bu kelimenin delâlet ettiği madde bilhassa Bâbillilerin ve Asurilerin hükümlerinde olduğu mıntakalarda hasıl olduğundan pek şüpheli olan farisi menşei faraziyesinin kabulünde zaruret görmüyorum.»

Bu münakaşada kim haklıdır? Bu kadar münakaşa edilen bir meseleyi kim kesip atmaya cesaret edebilir? iki taraftan da üzerinde durduğu noktalar bizim tesbit edeceğimiz cihet için elverişlidir:

«Nafta» kelimesi, menşei ne olursa olsun, eski pars dilinde «petrol» mânasında mevcut bulunuyordu. Binaenalevh. gerek Parsların gerek Medvalıların petrolü bildiklerini ve hassaları hakkında fikir sahibi olduklarını kat'î olarak bevan edebiliriz. Bundan çıkan netice, petrol ve bitümün İran'da binlerce senedenberi malûm olduğu ve kullanıldığıdır.

Bazı tahmin ve istidlallere göre ebedî ateşi tağdive etmiş olduğu zannedilen petrol gazi eski Parsların dininde ehemmiyetli bir rol oynamıştır. Parslar hakikatte ateşperest olmadıkları halde, dinlerinde ateş ve ışık en mühim rafehumlardandı. Buna nazaran topraktan petrol gazi çıkan yerlerde mabetler inşa edilmiş olması ve böylece,

bitmek bilmiyen bu mucizeli gazdan daimî şekilde istifade temin edilmiş olması tabî idi. Bu gibi mabetler Baku'da (bu mıntaka ve petrol sahaları asırlarca. İran'a ait olmuş olduğundan bu makalede zikredilmeleri ta - mamen yerindedir)Damgan'a civar bir noktada (Teheran'dan 285 km. mesafede) inşa edilmiştir. Pek haklı olarak «Arapların Herodot'u» tesmiye edilen meşhur Arap seyyah ve coğrafyacısı Ebûl Hasan Ali, milâdın 915 inci senesinde İran'da seyahat etmiştir. Bu zat Zerdüşť dininin kuruluşu tarihini anlatmakta ve başlıca ateş mabetlerinin birçoğunu saymakta ve Fars memleketinde ateş menbaı tesmiye edilen bazı kaynaklar bulunduğunu ve bunların üzerinde mabetler inşa edilmiş olduğunu söylemektedir.

Milâdın dokuzuncu asrında yaşamış olan İranlı coğrafyacı İbn Kurdabih bugün harabeleri Tahtı Süleyman namile maruf olan kaleyi zikretmekte ve Zerdüşť rahiplerince pek mergup olan Adhircüknas ateş mabedinin burada bulunduğunu zikretmektedir. Meşhur Yunan - Arap coğrafyacısı Yakut, Mecmeülbeldan isimli eserinde, onuncu asırda yaşamış olan Mıs'ar İbnü Mahalhal isimindeki coğrafyacıya atfen bu ateş mabedinin enteresan bir tarifini yapmaktadır.

Mıs'ara nazaran Siz'de pek güzel bir ateş mabedi vardı; Şarktaki ve Garptaki bütün ateşler bu bâbetten tağdiye ediliyordu. Bu mabedin mucizelerinden biri de buradaki ateşin hiç kül bırakmaksızın 700 sene inkıtasız yanmaya devam etmiş olması idi.

Profesör Herzfeld su fikirde bulunmuştur:

Eski İranlılar dinî fikirlerinden dolayı petrol sahalarına müşabih yerlere (meselâ, Anglo İranien Oil Company Ltd. şirketinin başlıca sahalarından biri olan Mescidi Süleyman) dinî bir mahiyet izafe etmiye mail olduklarından hiç olmazsa İranilerin iştigalindenberi (milâddan 596 sene kadar ev-

vel) Mescidi Süleyman'da muayyen tipte bir mabet mevcut olmuş olduğunu farzedebiliriz.

Buna nazaran Sir Herny Rawlinson'un, Büyük Antiyoküs'ün burada Anahita veya Nane'ye ithafen inşa edilen bir ateş mabedinde öldürülmüş olduğu şeklindeki nazariyesi tamamen esassız değildir; yine buna göre, kurban etme merasiminden sonra Neemias'ın taşlar üzerinde bu mabette su döktüğü ileri sürülebilir («Macchabees» nin ikinci kitabının birinci bahsinde söylenildiği gibi) :

«Bu iş bittikten sonra bir alev yanar... Bu hâdis e etrafa yayıldığından İran şahına haber verilir... O zaman şah bu yerin etrafını kapattırarak burayı mukaddes bir yer kılar. Neemias'ın arkadaşları bu şeye «Nefta», yani «istifa» derler, fakat en çoğu «Naftai» ismini verirler.»

Kitabın bu bahsi iki mesele tevhit eder: [1] Bu yanan su, daha ziyade petrol (naft) değil mi idi? [2] Neftar veya Naftai kelimesi İran lisanındaki nafttan gelmiyor mu?

Mescidi Süleyman namile maruf olan ve yukarıda zikredilen petrol sahalarına ismini vermiş olan mabedin harabeleri Prof. Herzfeld'e göre Arsasyan (Prot) devrine ait bir ateş mabedinin harabeleri olup Milâddan hemen evvel gelen bir devre izafe edilebilirler. Bundan derhal şu neticenin çıkarılmasına temayül olunur ki bu mabedin ve aynı yerde evvelce mevcut olmuş olan diğer mabetlerin rahipleri petrol gazını ve mayi petrolü mahrukat olarak kullanmıştır. Bununla beraber jeolojik deliller, bu mabedin inşa edilmiş olduğu yerde asla tabîi şekilde gaz intişaratı vaki olmuş olamayacağını göstermektedir. Bu yerin yanında bulunan arazideki sızıntılarından hâsıl olan mayi ham petrolden da çok duman çıkacağından bir mabette yakılmış olamaz; Zerdüşť rahiplerinin ve Zoroastra sâliklerinin dumandan nefret ettiklerini ve bunu «ruhu habaset»

olan Ahriman'ın tecellisi addettikleri için mabetlerini bu suretle asla kirletmeyecekleri tabiidir. Bu mıntaka halkının bu kadar eski bir devirde petrol tasfiyesi hakkında hiçbir fikri olmamış olması pek muhtemel olduğundan bu mabette herhangi bir şekilde petrol yakılmış olması gayri varit görülmektedir. Belki rahipler, Mescidi Süleyman'ın 32 mil cenubu şarkisindeki Naftı Safid (beyaz yağ) sızıntılarına hemen civar olan yerlerde kazılan kuyulardan ve çukurlardan senelerce çıkarılmış olan ve lâmba petrolüne benzeyen en hafif ve en berrak yağı yakmışlardır.

Ateş mabetleri ve bu mabetlerin mahrukatı hakkında verdiğimiz malûmat bizi tarih sırasından ayırdı, fakat tekrar milâddan evvel beşinci asra dönmemiz lâzımdır. Bu devirde, İran petrolünden bahsetmiş olan ilk garp muharriri Herodot o zamanki İran'da petrolün ne tarzda istismar edildiğini şu şekilde anlatmaktadır: (Herodot Tarihi: altıncı kitap):

Arderikka, Sus'ta 210 stand ve kuyudan 40 satnd mesafededir. Bu kuyu bitüm, tuz ve yağ vermektedir. Ham petrol kuyudan çıkırığa bağlı bir tulumba ile çıkarılır ve bir hazineye boşaltılır; buradan ikinci bir hazneye giden ham petrol burada 3 maddeye ayrılır: tuz derhal tebellür eder, bitüm koyulaşır ve yağ da üstte yüzer. İranîler bu yağa «radinase» derler; siyahımsı ve fena kokuludur.

Herodot'un Arderikka'nın Sus'a nazaran nerede bulunduğunu söylememiş olması şayanı eseftir. Bu zatın gösterdiği mesafeler doğru ise Arderikka'nın bu mahalden 25 mil mesafede olması ve petrol kuyusunun da Arderikka'dan 5 mil uzakta bulunması icap eder. Sus'tan 20 ve 25 mil mesafedeki noktalar arasındaki yerlerde bir takım harabe halinde şehirler vardı; fakat bu şehirler yakınında hiçbir petrol emaresi yoktur.

Sir Henry Rowlinson; Sus'un 39 mil şimalî şarkisindeki Kirab (zift suyu) sızıntıla-

rının Orderikka yakınındaki kuyular olup olmadığını araştırmıştır.

Şayet bizde Rowlinson gibi, Herodot'un verdiği mesafelerin yanlış olduğunu iddia edecek olursak, Sus'un 62 mil cenubuşarkisindeki Mescidi Süleyman'ın Arderikka kuyusunun yeri olmasını mümkün görürüz; çünkü buradaki sızıntılar daha mebzuldür ve buranın petrolü da kirab petrolünden daha az lüzucetlidir.

Herodod tarihinin sekizinci kitabında milâddan 480 sene evvel İranlılar tarafından Atina'nın muhasarası şöyle tarif edilmektedir.

İranlılar kalenin karşısındaki tepede ordugâhlarını kurdular... Atinalıları muhasara ve ucunda tutuşturulmuş bir üstüğü bulunan oklarla onlara taarruz ettiler. Bu yangıncı okların tutuşturulup atılmadan evvel petrole batırılmış olduğu kabul edilebilir mi? Bu tahmin belki görüldüğü kadar cüretkârane değildir; çünkü daha sonraki bir devirde Parsların bu usulü kullandıkları malûmdur (daha ileride bu hususta malûmat vardır). Esasen okun ucundaki üstüğü petrole batırılmadığı takdirde süratle gittiği havada söneceği şüphesizdir.

Plütark'ın «İskenderin Hayatı» isimli eserinin bazı tabılarında Makedonyalı Fatihın Ekbatan vilâyetinin bazı yerlerinde topraktan alevler çıktığını görerek hayretler içinde kalmış olduğu yazılıdır.

Keza Parslar İskenderin ordugâhına giden yolları mayi neftle suladıktan sonra nefte ateş vermişler ve bu yolları bir anda alevler içinde bırakmışlardır. Hattâ İskenderin kendi iç oğullarından biri üzerinde neftle yakma tecrübelerine girişmiş ve zavallı hayatını zor kurtarmıştır.

Bu anlattığımız hâdiselerin bu makalede yeri olmayabilir. çünkü mezkûr hâdiseler Mezapotamya'da ve muhtemelen bugünkü Kerkük'e yakın bir yerde cereyan etmiş-

tir. Bâbil memleketinin hiçbir kısmı Ekbatan vilâyetinden addedilemez; esasen «İskenderin Hayatı» isimli eserin aslına daha uygun olan tabırlarında da «Ekbatan vilâyeti» sözü yoktur.

İskenderden 1300 sene kadar sonra yaşamış olan büyük İran destan şairi Firdevsî, meşhur Şahnamesinde büyük Makedonyanın damarlarında Fars kanı mevcut olduğunu ve İranda birkaç sene hüküm sürmüş olduğunu anlatmaktadır.

Firdevsî'nin eserinde İskender tarafından neft kullanıldığını gösteren iki pasaj vardır; bu hikâyeler efsane nevinden olmakla beraber burada zikredilmeye değer bir ehemmiyetleri vardır:

Birinci fasılda İskender'in İranı idare ettiği devirde bu memleketi Gog'lardan ve Magog'lardan korumak için şimali - şarkî hududu boyunca, kızgın neft ile tereyağının beraberce eritilmesinden elde edilen mütecaniz kitlelerden yapılmış bir duvarla kapadığı yazılıdır.

Başka bir yerde de Firdevsî, Hindistan'ın istilâsı zamanında Fur Fillerini ürkütmek için İskender'in icad ettiği bir usulü anlatmaktadır:

«Şah, Rum'un Mist'in ve Pars'ın bütün demirci ustalarını bir araya topladı; bunlar 12.000 kişi idi; demirden bir at ve bunun üzerine yine demirden bir eğer ve süvari yaptılar; mafsallarını demir çivilerle perçinlediler; atı ve süvariye parlattılar, sonra bunları kara neftle doldurarak tekerlekler üzerinde askerlerin önünde ilerlettiler.»

İskender çok sevindi; akıllı olduğu için bundan ne faydalar temin edebileceğini hemen anladı ve bu at ve süvarilerden 1000 tane yapılmasını irade etti. Bu iş bir ay sürdü, sonra işçiler dinlendiler. Böylece ön saf ta bir demir ordu ilerletildi. İskender Fur şehrine yaklaşınca iki ordu evvelâ uzaktan birbirini tarttı, sonra iki taraf ta ilerliyerek muharebeye tutuştular. Atların içindeki

nefte ateş verildi. Bu alevli demir süvariler karşısında, Fur muharipleri telâşa düşerek geri çekildiler. Fur fillerinin hortumları yanar yanmaz onlar da kaçışmağa koyuldular. Böylece Hind ordusu ve koca filler bozguna uğradılar...

Daha ileride göreceğimiz gibi on sekizinci asrın bir İran hükümdarı da buna benzer bir harp hü'd'ası kullanmıştır.

Strobon «Geographikon» isimli eserinde Eratosten'e atfen «Susiane» eyaletinde neft tesmiye edilen mayı bitüm nev'inin mevcut olduğunu söylemektedir. Strobon eserinin bir yerinde Sus duvarını, mabetlerini ve Kral sarayını tarif ettikten sonra bunların Babililerde olduğu gibi tuğla ve asfaltla (yani bitümle) inşa edildiklerini yazmaktadır.

Lâtin müverrihi Plin «Naturalis Historia» isimli eserlerinde Suriyedeki «Somorate» da neft tesmiye edilen tabîi bir balmumu ve zift halitası bulunduğundan bahsettikten sonra neft hakkında şu malûmatı vermektedir:

«Neft muma benzer bir maddedir; Bâbil civarında, Arsasiyan memleketinde, Pars'ta bu şekilde tesmiye edilmekte olup mayı bitüm gibi akmaktadır. Bu madde ateşe pek mecluptur.»

Plin İran sınırında beyaz kuleler yanında, fıskıran alevlerden bahsetmektedir. Plin'in «beyaz kule» ile ne murat ettiği pek anlaşıl mamaktadır. Bunların jips yığınları olması muhtemeldir. Sus şehrinin 20 mil cenubu garbisindeki bir noktada kalsine marnlar vardır; halen bu marnlarda hiç bir gaz intişarâtı yoktur; fakat Plin'in yazdığı devirlerde buralarda tutuşmuş gaz bulunmuş olması muhtemeldir. Bu marnlar ve bunların civarında jips mevcut olması «beyaz kuleler'i» izah edebilir.

Plin, daha cenuptaki havaliden bahsederken şunları söylemektedir:

Orta hacimde gemilerin seyrisefer ede-

bileceği Granik nehri «Susiane» memleketi içinde akmaktadır; bu nehrin sağ sahillerinde bitüm istihsal eden Deksimontan'lar oturmaktadır.»

Neark'ın seyahatinden vazihan anlaşıldığı gibi, Granik nehri Pars nehirlerinden biri olup bugün Buşir şehrinin bulunduğu yerden birkaç kilometre şimalde denize dökülüyordu. Şüphe yok ki Plin bu nehrin «Susiane» havalisinde aktığını söylemekle hataya düşmektedir. Granik nehri, 50 km. kadar şimalinde büyük sızıntılar ihtiva eden Dahtıkır (zift veya bitüm ovası) bulunan Hilla Rud olsa gerektir. Deksimontanların bitümlerini bu sızıntılardan istihsal etmiş olmaları variddir.

Roma imparatoru Julien l'Apostat'nın Sasaniyen Kralı ikinci Sapür'e karşı yaptığı seferde kendisine refakat etmiş olan müverrih Ammianus Marcellinus «Medya yağı» ve bu yağın nasıl ihzar edilip kullanıldığını hakkında şu malumatı vermektedir:

«Medya yağı», İranda imâl edilmektedir. Bu maddeye batırılmış bir ok, temas ettiği her şeyi yakar; fakat bu okun gevşek bir yayla atılması lâzımdır; çünkü hızlı atılacak olursa yağın bütün marifeti zail olur. Bu ateşi söndürmek üzere kullanılan su onu şiddetlendirmekten başka bir şey yapmaz. Bu ateş ancak kum ile söndürülebilir. Bu yağ şu suretle hazırlanmaktadır: Muayyen bir ot alelade yağ içinde eriyinceye kadar bırakılır; sonra topraktan çıkan ve memleket lisanı ile naft denilen bir madde ilâvesile kolaylaştırılır.

Julien'in İran seferinden 200 seneye yakın bir müddet sonra Petra'yı müdafaa eden Parslar, Romalı muhasırlara karşı tutuşmuş yağ kullanıyorlardı.

Prokop, «Harpler tarihi» isimli eserinde Pars ordugâhının kükürt, bitüm ve naft fıçıları ile dolu olduğunu ve bunlan ateşleyerek Romalıların hücum âletlerine attıklarını

ve bu âletlerin kamilen yandığını anlatmaktadır.

Derbendnâme'de yazılı olduğuna göre, hicretin 272 inci senesinde Bağdat halifesi, Baku neft menbaları ile tuz kuyularının varidatını Derbend'lilere bahsetmiştir. On sekiz sene sonra Bişutur isminde birisi Derbend'e vali tayin edilmiş, ve bu adam mezkûr varidatı zaptederek kendi ihtiyaçlarına hasretmiş, ve böylece şehir halkı her türlü geçim vasıtalarından mahrum kaldığı için kendini ticarete ve başka meşgalelere vermiş ve az zaman sonra aralarında fesat ve iğtişaş başgöstermiştir.

Milâdın 915 inci senesinde buraları gezdiğini evvelâ zikrettiğimiz Abûl Hasan Ali: «Baku'da beyaz bir neft menbaı vardır. Dünyanın başka hiç bir yerinde beyaz neft yoktur. Bu menba Şirvan Kıraliyeti sahillerindedir. Bu neft mıntakasında, asla sönmeyen bir ateş menbaı şeklinde bacalar (kraterler, delikler) vardır.» cümleleriyle intiba ve hayretini kaydediyor.

Onuncu asrın Hududülâlâm isimli coğrafyasının müellifi, Kazvin'in şimal ve şimali garbisindeki Daylamit havalisinde kullanılan bütün petrolün Baku'dan getirildiğini zikretmektedir.

Seyyah Yakut ise 1195 senesinde Baku'yu şöyle anlatmaktadır:

«Bu şehir Şirvan mıntakasında, Derbend civannda olup içinde geniş bir petrol menbaı vardır. Bu menba günde 1000 dirhem petrol hâsil etmektedir. Mezkûr menbaın yakınında gece gündüz durmadan civa yağına benzeyen beyaz bir neft akıtan diğer bir menbaı vardır- Bu kuyunun akıttığı miktar da evvelki kuyununki kadardır. Sözüne inanılır tacirlerden birinin anlattığına göre, burada gece gündüz durmadan ateş fişkırarak bir arazi parçası vardır. Zannımca buraya birisi ateş düşürmüş ve menbaı tağdiye eden madenî mahrukattan dolayı ateş yanmakta devam etmiştir.»

İbnülbelhî ismile tanıdığımız on üçüncü asır bidayetinin İran müellifi, Farsnâme isimli eserinde, Basra körfezinin şimal nihayetinde bulunan ve şimdi Bendefdilâm denilen Liniz şehrinde iyi kaliteli bir lâmba petrolü kullanıldığından bahsediyor. Bu petrol İbnisafid menbalarından istihsal edilmiş olabilir (malûmdur ki, daha sonraki bir devirde bu membalardan hasıl olma lâmba petrolü İsfahan ve hattâ Tahran'da satılıyor. İbnülbelhî, Dahtikir veya Daliki'de bu nevi petrol yağı sızıntıları mevcudiyetinden bahsetmeği ihmal etmiştir.

Şimdi, İran petrolünden bahsetmiş olan ilk ortaçağ Avrupalısına geliyoruz. 1271 - 1273 senelerinde İran'ın şimal kısmında seyahat etmiş olan Marko Polo, Baku petrol sahası olduğu muhakkak olan mıntakadan şöylece bahseder:

«Ermenistan'ın Gürcistan hududu tarafındaki yerlerinde bir menba vardır; bu menbadan o kadar çok yağ fişkırılmaktadır ki burada birden birkaç gemi hamulesi elde edilebilir. Bu yağ yemeklerde kullanılmazsa da yakmağa elverişlidir; bundan başka bu yağ uyuz develeri iyi etmiye yarar. Birçok kimseler uzun mesafelerden gelerek bu yağı tedarik ederler, çünkü memleketin başka yerlerinde yoktur.»

Hamdullah Mustaufi, petrol hakkında şu mülâhazatlarda bulunmaktadır:

«Neft: Müteaddit petrol kuyuları arasında İran Kırallığındaki en zengin kuyu Bakûdakidir. Baku'da, genişçe bir sahada neft menbâna kadar inmek için kuyular kazılmıştır; bu kuyulardan yükselen su, nefti satha kadar getirmektedir.»

Marko Polo'nün seyahatinden iki yüz seneden az fazla bir zaman sonra, Giorafo Barbaro adında diğer bir Venedikli Bakûya gitti. Bu seyyah Baku'daki petrol sahalarını şöyle anlatıyor:

«Denizin bu tarafında Bakû isminde bir şehir vardır; bu şehrin yakınındaki bir dağ-

dan pek fena bir koku neşreden siyah bir yağ çıkmaktadır. Buralılar bu yağı lâmbalarında yakmak ve develeri senede iki defa yağlamak için kullanıyorlar. Filhakika develer yağlanmadığı zaman uyuz oluyor.»

Mirza Kasım'a nazaran, on dokuzuncu asır bidayetinde Bakü petrol sahalarında, arapça şu yazıları taşıyan bir taş keşfedilmiştir:

«Her türlü kuvvet ve kudret Cenabı Hakk'a aittir. Muhammed Nur oğlu Yarullah bu kuyuyu keşfetti ve onu Seyyidilere vakfetti — Sene 1003.»

1574 senesinde, Muscorey Company şirketinden Geoffrey Duckett İranı ziyaret etmiş ve Baku petrolünü şöyle tarif ediyor.

«Cavat vadisini kateden ve Baku isimli bir şehir yakınında Hazer denizine dökülen pek büyük bir nehir vardır. Bu civarda garip bir şey görülüyor: burada topraktan pek mühim miktarda yağ fişkırılmakta ve bu yağıdan tedarik etmek için İranın en uzak yerlerinden gelinmektedir. Bu yağ bütün memlekette, evlerde mahrukât şeklinde kullanılmaktadır. Rengi siyah olan mezkûr yağa neft deniliyor. Bu yağı umumiyetle 400 ilâ 500 hayvanlık gruplar halinde öküz veya eşek sırtında naklediyorlar. Bakü şehri yakınında büyük bir kıymete malik olan beyaz renkte diğer bir yağ daha vardır: bu yağın bizim petrol dediğimiz şeyin aynı olduğu farzediliyor.»

Duk de Holstein'in heyeti seferiyesi İsfahan'a giderken Erdebil'de tevakkuf ettiği zaman buranın valisi mumailleh şerefine pek iyi tanzim edilmiş havaî fişek eğlenceleri tertip etti. Bu eğlencelerde bulunan Olearins: «Bu havaî fişeklerde İranlılar bir nevi petrol olan beyaz neft kullanmaktadırlar; fakat bu madde Avrupada nadir olduğundan bizler bu hususta tasfiye edilmiş terebentin kullanabiliriz.» demektedir.

Olearius, yazısının başka bir yerinde, 1-

ranlıların kullandıkları lâmbaları anlatır: iç-yağı ve nefte batırılmış paçavralar, diye tarif eder.

1664 tarihinde İrani ziyaret etmiş olan Fransız seyyahı J. de Ehevenot, Karun nehri-ndeki nakil vasıtalarının kalafatlanma tarzı hakkında şunları söyler:

«Kaab Kabilesi Arapları, kayıklarını katranlamak istedikleri zaman, 10-12 adım mesafede topraktan bir fırın yaparlar. Bu fırının yukarısı kazan seklindedir. Zifti bu kazanda eriterek kayıklarını katranlarlar.»

İlk defa olarak 1671 senesinde İrana gitmiş olan meşhur Fransız saatçisi ve seyyahı Jean Chardin, Mazanderan vilâyetinde neft mevcudiyetinden su şekilde bahseder:

Mazenderan isimli kıtada petrol veya neft vardır. Bunun siyah ve beyaz olmak üzere iki nevi mevcuttur. Bu maddeler yağlı boyada vernik şeklinde ve tababette uları tedavi etmek üzere kullanılır.»

Daha birçok seyyahlar İrani ziyaret etmiş, petrol ve neft hakkında malûmat vermişlerdir.

1722 senesinde Büyük Petro'nun İrani istilâsı ile Rus kıt'alan Bakûya girince, Çar, Rusyaya mühim miktarda petrol nakledilmesini emretti. Dağıstan ve Şirvan eyaletlerinin işgali esnasında Rus ordusu zabitan ve efradına her gün bir miktar petrol dağıtılıyordu.

Nadir Şahın saltanatı esnasında bitüm ve petrolün kullanıldığına delâlet eden alâmetler tesbit edilmektedir.

Şuştar'ın maruf bir ailesi efradından olan Seyyid Abdullah ibni Nureddin, bu şehrin tarihi olarak yazdığı eserde, Mescidi Süleyman'dan gelen bitümün, Nadir Şahın 1733 senesinde Türklere karşı yaptığı Mezopotamya seferine iştirak eden nehir nakil vasıtalarının kalafatlanmasında kullanıldığını hikâye etmektedir.

1806 senesinde Rusya İrani'den Bakû ile

petrol sahalarını zaptetti ve bu defa iade etmedi. Mamafih Bakû petrol istihsalâtının kısmi âzamisinin İrani ihraç edilmesine devam edildi. Bu istihsalât 1819 senesinde 4000 tona yakın tahmin ediliyordu.

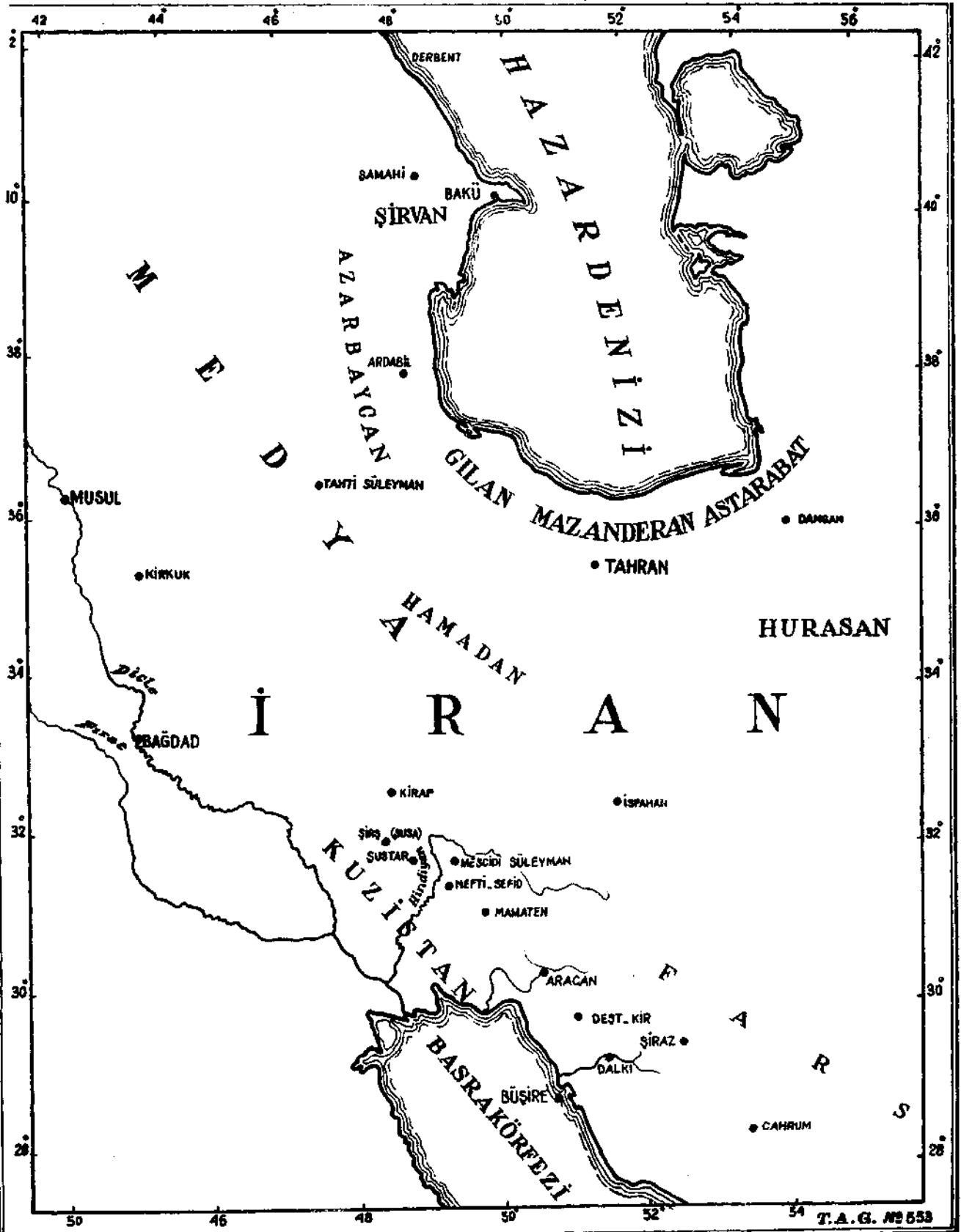
Memleketin cenubunda, Mescidi Süleyman, Nafti Safid ve sair yerlerde aynı iptidâî şekilde petrol istismar ediliyordu. Nafti Safid'in hafif ve berrak yağı evvelce olduğu gibi Şuştar, İsfahan ve Tahran pazarlarında satılıyordu. 1876 tarihine doğru Bakû lâmba yağının şimalî İrani ithalinden sonra Nafti Safid yağının tasfiye edilmemiş olmasına rağmen Tahranda bile Bakû yağı ile rekabet ediyordu; fakat miktarı nisbeten azdı.

1884 senesinde İrani Hükümeti Buşir'li M. A. Hotz'a, Daliki petrolünün istismarı için bir imtiyaz verdi; burada petrol sızıntıları ve civardaki halk tarafından kazılmış derince kuyular vardı. Bu kuyularda petrol bulunmamıştır; fakat mütehassıslara nazaran sondajın yeri fena seçilmiştir.

Beş sene sonra, Baron Julius de Reuter, bütün İrani şâmil olmak üzere, petrol da dahil olduğu halde maden araştırma ve istismarına müteallik bir imtiyaz elde etti; bu imtiyaz bir banka tesisi müsaadesini de ihtiva ediyordu. Bu imtiyazın neticelerinden biri «Imperial Bank of Persia»nın tesisi oldu; fakat bu bankanın nizamnamesi, bankanın bizzat maadin istismar etmesini menettiğinden «Persian Bank Mining Rights Corporation» bankası kuruldu. Sonra Konsorsiyom, Reuter imtiyazının maden haklarını elde ettiğinden İrani müteaddit Jeologlar gönderildi. Bu jeologlar Semran'da (Tahranın 175 km. şarkında), Daliki'de (burada Korporasyon M. Hotz'un haklarını satın aldı) ve Kışm adasındaki Salah'da petrol emarelerini tetkik ettiler. Maamafih Daliki'de 270 metre ve Salah'da daha az bir derinliğe kadar sondaj yaptıktan sonra Konsorsiyom bu çalışmalardan vazgeçti; bu yerlerin hiç birinde

İRAN PETROL SAHALARI

Mikyas 0 50 100 150 200 250 300 Kilometre

petrola varılmamıştı. Bu araştırmalar İranda modern âletlerle yapılan ilk petrol araştırmaları oldu.

Konsorsiyom sondajlarını yapmakla meşgul olduğu sırada Fransız jeolog ve arkeologu J. de Morgan, Zohab civarındaki Çiyah Surh'da bulunan petrol emareleri ile iptidaî kuyuları tetkik ederek mıntakanın imkânları hakkında müsait bir fikir edindi ise de «Persian Bank Mining Rights Corporation» imtiyazının devamı müddetince bu Konsorsiyom müstesna olmak üzere İranda kimsenin petrol istismarına hakkı olmadığından bir şey yapamadı.

1901 senesinde Konsorsiyom kendi arzusu ile feshedildi ve aynı senenin 28 mayısında M. William Knox d'Arcy, Şah Muzaferüddin'den meşhur imtiyazını elde etti. Bu imtiyaz M. d'Arcy'ye 60 sene müddetle, şimaldeki Azerbaycan, Gilan Mazanderan, Astarabad ve Horasan vilâyetleri müstesna olmak üzere bütün İran topraklarında petrol aramak, bulmak ve istismar etmek şeklinde hususî ve mutlak bir imtiyaz bahşediyordu.

D'Arcy, 1902 den 1904 e kadar Çiyab-Surh'da pek masraflı ve neticesiz araştırmalar yaptıktan sonra bu işe yardımsız devam edemeyecek vaziyete geldi. «Burmah Oil Company» şirketi imtidadına yetişti, ve Lord

Strathcona'nın da iştiraki ile 1905 de «Caucenious Syndicate» kuruldu. Bu sendika, Ahvaz'ın 112 km. şarkındaki Mamaten'de birkaç kuyu açtı ise de burada ancak pek az petrol buldu. Parası tükenmek üzere olmasına rağmen Sendika, bugünkü Mescidi Süleyman sahasının merkezinde bulunan meydanı Naftun'da son bir gayret sarf etti. M. d'Arcy'nin ve Sendika'nın baş mühendisi olan M. Reynolds'un Meydanı - Naftun Baki petrol emarelerine aklı pek takılmıştı ve işi terketmeden evvel burada hiç değilse bir sondaj yapmak istedi. Foraj ameliyeleri 22 İkincikânun 1908 de başladı, 26 mayısta 360 m. derinliği bulduğu zaman petrol birdenbire fışkırarak sondaj vancinin tepesine kadar yükseldi. Az sonra diğer iki kuyuda büyük miktarda petrole rastgelindi. Nihayet pek mühim bir petrol sahası keşfedildiği iyice anlaşıldı. Bu imtiyazı büyük mikyasta işletmek üzere 1909 nisanında 2.000.000 sterling sermayeli «Anglo - Persian Oil Company Ltd» şirketi kuruldu (şimdiki «Anglo - İrancien Oil Company, Ltd.) Bu noktadan itibaren İran petrolünün tarihini terkedebiliriz; çünkü «Anglo - İrancien» şirketinin imtiyazını nasıl tevsi ettiği ve dünya petrol müstahsilleri arasında nasıl bir mevki edindiği herkesçe malûmdur.